

Dėl galūnių ir kamiengalių

Šias eilutes parašyti paskatino prof. Vytauto Ambrazo šiame *ALL* numeryje (pp. 109–111) spausdinamas komentaras 54-ame *ALL* numeryje išspausdintam Jolantos Vaskelienės straipsniui (Vaskelienė 2006)¹². Minėtojo straipsnio autorė, remdamasi kai kurių autorių siūlymu lietuvių kalbos veiksmažodžių 3 asmens formų baigmenis *-a*, *-i*, *-o* sinchroniniu požiūriu laikyti galūnėmis, pamėgino jį pritaikyti dalyvių ir padalyvių aprašui. Šis mėginimas iki galo permąstyti pasirinktos tam tikro reiškinių interpretacijos pasekmes kitose gramatinio aprašo srityse yra, be abejo, naudingas ir per retai praktikuojamas dalykas. Tačiau, anot Vytauto Ambrazo, analizė, kuria remiasi straipsnio autorė, literatūroje buvo plačiai svarstyta ir atmesta. Prof. Ambrazas primena Vlado Žulio ir Tatjanos Bulyginos darbus, kuriuose „... tvirtai įrodyta, kad sinchroninė lietuvių kalbos veiksmažodžių asmenavimo sistema gali būti skaidriai ir nuosekliai aprašyta tik laikant 3 asmens formų baigmenis balsiniais kamiengaliais, o bandymai juos versti galūnėmis užtemdytų asmenavimą daugybe dirbtinių fleksijų“ (p. 110).

Iš tiesų aprašas, pagal kurį 3 asmens formų baigmenys laikomi kamiengaliais, gal ir atrodo ekonomiškėsnis, todėl ir geresnis už tokius, kuriuose jie laikomi galūnėmis. Tačiau ar jo pranašumą galima „tvirtai įrodyti“, galutinai išsprendžiant problemą ir visiems laikams uždarant diskusijas šiuo klausimu, atrodo abejotina. Beje, išsprendus vieną klausimą jų atsiranda kitur. Atgal įsivedus į veiksmažodžių kaitybą kamiengalius, neišvengiamai peršasi klausimas: kodėl jų neįsivedus į daiktavardžių kaitybą?

Įsivedę į veiksmažodžio asmenuotę Akademinėje gramatikoje išstumtus kamiengalius, *Dabartinės lietuvių kalbos gramatikos* (toliau: *DLKG*) autoriai nepasiryžo pagal panašų principą aprašyti daiktavardžio linksniuoties. Formose *vyr-a-ms*, *žmon-o-ms*, *sūn-u-ms*, *gėl-ė-ms*, *av-i-ms* balsiai *a*, *o*, *u*, *ė*, *i* šioje gramatikoje pateiktame apraše lieka neskaidomų galūnių dalys, kaip ir buvę Akademinėje gramatikoje. Nežinodami *DLKG* rašymo užkulisių tegalime tik spėlioti, kodėl daiktavardžio aprašui buvo pasirinkti kiti principai, nei veiksmažodžio aprašui. Galima spėti, kad tam tikros reikšmės galėjo turėti grynai statistiniai argumentai. Mat tų formų, kurių istorinis kamiengalis lieka sveikas ir lengvai atpažįstamas, sąlyginis skaičius yra didesnis asmenuotėje nei linksniuotėje. Veiksmažodžio *vesti* esamojo laiko

¹² Norėčiau čia padėkoti dr. O. Vaičiulytei-Romańczuk (Varšuvos universitetas), su kuria neseniai turėjau progos padiskutuoti lietuvių kalbos žodžių darybos klausimais. Šios diskusijos padėjo man suformuluoti kai kurias šiose pastabose išreikštas mintis.

paradigmoje iš penkių faktiškai besiskiriančių formų trys (60 %) išlaiko sveiką kamiengalį *-a-* (*veda, vedame, vedate*), tik dvi jį sulieja su galūne (*vedu, vedi*). Daiktavardžio *gėlė* paradigmoje iš maksimaliai trylikos skirtingų formų (daugiskaitos šauksmininkas visada sutampa su vardininku) septynios (kiek mažiau nei 54 %) išlaiko sveiką kamiengalį *-ė-* (vns. *gėle, gėlės, gėlėje*, dgs. *gėlės, gėlėms, gėlėmis, gėlėse*), kitais atvejais norint operuoti kamiengalio balsiu būtina įsivesti papildomų morfonologinių taisyklių. Skirtumas nėra labai ryškus, tačiau kitų linksniuočių atveju rezultatai kiek prastesni: *-o-* kamienu atveju (*liepa*, dgs. naud. *liepoms*) tik 46 % formų išlaiko balsį *-o-*. Žinoma, visa tai tėra tik spėjimai: nežinome, ar galimybė aprašyti daiktavardžio ir veiksmažodžio kaitybą pagal vienodus principus, operuojant kamiengaliais, DLKG autorių išvis buvo svarstoma. Matyt, Bulyginos ir Žulio straipsniai paskatino autorius pakeisti veiksmažodžio aprašą, o veiksmažodžio ir daiktavardžio kaitybos aprašo suvienodinimo klausimas išvis nebuvo iškeltas. O svarstyti tokią galimybę reikėtų dėl kelių priežasčių.

Dėl minėtųjų statistinių skirtumų būtų galima susitaikyti su nevienoda veiksmažodžių ir daiktavardžių traktuote, įvedant kamiengalius tik į veiksmažodžio kaitybos aprašą. Tačiau daiktavardžio aprašą permąstyti skatina dar vienas sudėtingas lietuvių kalbos gramatinės tradicijos klausimas: vadinamoji galūninė daryba. Ši sąvoka yra savitas lietuvių kalbos gramatikos bruožas – net terminą į kitas kalbas išversti beveik neįmanoma. Iš kur ji atsirado?

Šių eilučių autorius nėra atlikęs nuodugnių lietuvių žodžių darybos aprašymo tradicijos studijų, bet gal ne per daug rizikingas būtų teiginys, kad ji atsirado panaikinus daiktavardžio kamiengalius. Kadangi žodžio *stiklius* baigmuo *-us* sinchroniškai laikomas galūne, tenka padaryti išvadą, jog pamatinio žodžio *stiklas* atžvilgiu šis žodis tesiskiria vienu elementu – galūne. Palyginus žodį *belangė* su pamatiniu žodžiu *langas*, išskiriamos dvi darybos priemonės – priešdėlis ir galūnė. Šis aprašas iš pirmo žvilgsnio atrodo įtikinamas, tačiau už jo slypi tam tikras paradoksas: kadangi kiekvienam linksniui būdinga kita galūnė, tai žodis *stiklius* iš tikrųjų turi ne vieną, o trylika skirtingų darybos priemonių – kiekvienam linksniui kitą, išskyrus tik visada vienodas daugiskaitos vardininko ir šauksmininko galūnes.

Dėl šios komplikacijos paprastai nesusimąstoma: sakoma, jog žodyje *stiklius* kaip darybinė priemonė vartojama galūne *-us*, o iš esmės čia operuojama abstrakčia, „apibendrinta“ galūne („galūnė *-us* arba ją atitinkančios tos pačios paradigmos galūnės“). Kad tokiais atvejais turima omenyje daiktavardžio linksnių galūnių visuma, *explicitis verbis* pabrėžia Urbutis (1978: 221). Bet taip patikslinus formuluotę nepasikeičia dalyko esmė: užuot operavus pastoviu, visoms kaitybinėms formoms

bendru darybos požymiu, darybos priemonė suplakama su besikaitaliojančiu pagal gramatinę kategoriją elementu – galūne, ir išeina skirtingos darybos priemonės kiekvienam linksniui ir abiem skaičiam. Šios ydingos konstrukcijos būtų galima išvengti atskiriant nuo galūnės kamiengalį, kuris yra bendras visiems linksniams ir abiem skaičiams. Tokiu atveju žodyje *stiklius* panaudota darybos priemonė būtų kamiengalio keitimas (-a- → -'u), o galūnė liktų ta pati. Žodžio *belangė* darybai būtų būdingos dvi priemonės – priešdėlis *be-* ir kamiengalis -*é-*; galūnės vardininko formoje *belangė* nebūtų (kadangi vardininko formos yra taip pat nežymėtos kaip ir veiksmažodžio 3-ojo asmens formos veiksmažodžio paradigmoje, tai atrodo visai normalu).

Tokio aprašymo būdo naudai būtų galima pateikti dar vieną argumentą: jis ir dabar jau lietuvių kalbos žodžių darybos apraše iš dalies yra taikomas, tiek, kad jis užmaskuotas. Kuo darybos atžvilgiu skiriasi žodžiai *karalienė* ir *kiauliena*? Pagal *DLKG* – priesagomis: vienu atveju *-ienė* (p. 142), kitu – *-iena* (p. 141). Bet tai aki-vaizdžiai prieštarauja toje pačioje gramatikoje pateiktam daiktavardžio kaitybos aprašui: juk *-é* ir *-a* yra galūnės, taigi priesaga abiem žodžiams yra bendra. Ar galūnė gali būti priesagos dalis? Turbūt neturėtų taip būti, bet jeigu susitartume, kad žodžių *karalienė* ir *kiauliena* darybinės priemonės susideda iš priesagos *sensu stricto* ir kamiengalio, tada gauname dvi skirtingas darybines samplaikas *-ien-é-* ir *-ien-o-*, kurioms galima priskirti skirtingas darybines reikšmes. Taip faktiškai ir daroma, skiriant priesagas *-ienė* ir *-iena*. Tiek, kad tada prieštaraujama kitoje vietoje pateiktam kaitybos aprašui (pagal kurį *-a* ir *-é* yra galūnės), ir iš esmės ir „galūnių darybos“ sąvokai. Lyginant žodžius *belangė* (: *langas*) ir *kiauliena* (: *kiaulė*) matyti, kad abiem atvejais keičiasi linksniuotė, tačiau vienu atveju šis pakeitimas laikomas darybine priemone, o kitu atveju jis ignoruojamas, priplakant linksniuotės požymį prie priesagos. Prieštaravimai pačioje gramatikos koncepcijoje lieka užmaskuoti, ir paprastai niekas į jas neatkreipia dėmesio (nors Urbutis 1978: 222 trumpai apie šį dalyką užsimena).

Čia pateiktas siūlymas iš naujo įsivesti kamiengalius ir į daiktavardžio kaitybą – nėra vienintelis įmanomas. Užuot operavus kamiengaliais būtų galima operuoti abstrakčiu, fonetinės realizacijos neturinčiu darybos požymiu – perkėlimu į kitą linksniuotės tipą. Jau Urbutis (1978: 221) šalia „galūninės darybos“ yra pasiūlęs ir „paradigmizacijos“ terminą. „Paradigmacijos“ terminu naudojasi, pvz., Smetona (2005).

Bet kas yra paradigm(iz)acija? Ar pati paradigma, ar paradigmos pakeitimas? Jeigu pati paradigma, tai pasirodo tam tikra komplikacija, nes nelieka tada dary-

biškai neišvestinių žodžių. Galūnių visuma tada atlieka ne tik kaitybines funkcijas, bet ir darybinę. Daiktavardžio *brolis* kaitybinės galūnės iš kamieno *brol'*- darybos keliu išveda daiktavardį *brolis*, nors darybinę reikšmę čia apibrėžti nelengva. Antra vertus, jeigu darybos požymis yra paradigmos *pakeitimas*, tai taip pat darybos aprašas žymiai komplikuojasi. Mat apibrėžiant žodžių *brolelis*, *vaikelis*, *sūnelis* darybines priemones paprastai nesusimąstome, kokioms paradigmoms priklauso pamatiniai žodžiai *brolis*, *vaikas*, *sūnus*: priesaga mechaniškai lemia kaitybos tipą nepriklausomai nuo pamatinio žodžio linksniuotės tipo. Bet jeigu svarstydami žodžių *langas* ir *belangė* santykį paradigmos tipo pakeitimą laikome darybos priemone, tai taip pat reikia pasielgti ir *vaikelio* (← *vaikas*) atveju. Tai labai komplikuoja aprašą, nes verčia į jį įtraukti daug nereikalingos, šimtu procentų numatomos informacijos, kaip, pvz., tą, kad mažiųjų formos *vaikelis* kaitybos paradigma skiriasi nuo žodžio *vaikas* paradigmos.

Visa tai turint omenyje, ne toks jau blogas atrodo senas, dar Skardžiaus (1943) taikomas principas, kai (kad ir nenuosekliai) išskiriami tokie darybiniai elementai, kaip *-ja-* (*aukštis* ← *aukštas*), *-ju-* (*anglius* ‚anglininkas, Köhler‘ ← *anglis*), arba (kai kamiengalis sudaro kompleksinį vienetą su priesaga) *-ala-* (*augalas*), *-inja-* (*sidabrinis*) ir pan. Tokia traktuotė gali atrodyti pernelyg istorinė, tačiau ne mažiau istoriškai motyvuotas yra teiginys, jog formoje *augu* slypi kamiengalis *-a-*. Panašiai, kaip ir veiksmažodžių asmenuotės atveju, sprendimas įsivesti kamiengalius į daiktavardžio linksniuotės aprašą galėtų būti motyvuojamas ne prielaida, jog sinchroninis aprašas turėtų sutapti su istoriškai pagrįstu, o siekiu darbotinės lietuvių kalbos kaitybinę ir darybinę morfologiją aprašyti paprastai ir neprieštaringai. Daiktavardžio atveju tokio aprašo privalumas būtų trigubas: (i) pačios daiktavardžio kaitybos aprašas įgytų tuos pačius „skaidrumo ir nuoseklumo“ požymius, kuriuos prof. Ambrazas pripažįsta ir pabrėžia veiksmažodžio asmenuotės atveju, (ii) daiktavardžio ir veiksmažodžio kaitybos aprašai būtų paremti vienodais principais, (iii) paprastesnis taptų žodžio darybos aprašas ir neliktų prieštaravimų, kai tas pats segmentas *-ė-* tos pačios gramatikos puslapiuose vienur laikomas galūne, o kitur – priesagos (*-ienė*) dalis.

Šiais privalumais *DLKG* autoriai nutarė nesinaudoti, ir jų sprendimo čia neketiname kritikuoti. Tačiau teigti, kad šioje gramatikoje pritaikyti sprendimai būtų skaidresni ir nuoseklesni nei Jolantos Vaskelienės straipsnyje taikomi, nematyti pagrindo. Priešingai: požiūris, kai ir formos *augal-a-ms*, ir formos *aug-a* baigmenys (*-ams* ir *-a*) yra galūnės, yra nuoseklesnis, nei *DLKG* autorių požiūris, pagal kurį tik pirmosios formos baigmuo *-ams* yra galūnė.

BIBLIOGRAFIJA

- DLKG – *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. 4-oji papildyta laida. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- SKARDŽIUS, P. 1943/1996. *Lietuvių kalbos žodžių daryba*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1943. Perspausdinta: *Rinktiniai raštai* 1, par. A. Rosinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- SMETONA, A. 2005. Pagrindinių darybos būdų skyrimo klausimu. *Acta Linguistica Lithuanica* 52, 83–89.
- URBUTIS, V., 1978. *Žodžių darybos teorija*. Vilnius: Mokslo.
- VASKELIENĖ, J. 2006: Dėl esamojo ir būtojo kartinio laiko dalyvių bei padalyvių darybos ir morfeminio skaidymo. *Acta Linguistica Lithuanica* 54, 83–93.

Axel Holvoet

Lietuvių kalbos institutas

P. Vileišio g. 5, 10308 Vilnius, Lietuva

Dėl sintaksinio dviprasmiškumo ir teminės-reminės struktūros

Su Rolando Mikulsko „Pastabomis dėl sintaksinio dviprasmiškumo sąvokos“ (šis *ALL* numeris, pp. 1–53) papolemizuoti paskatino ne tik straipsnio pavadinime minėtas klausimas, bet ir „kiti susiję dalykai“, ypač šių eilučių autoriaus 2003 m. (remiantis Bogusławskio 1977 m. koncepcija) suformuluotos aktualiosios skaidos koncepcijos kritika. Diskusija čia paliečia fundamentalius kalbos gramatinės sandaros klausimus, ir Mikulsko pastabos iškelia fundamentalias problemas.

Visų pirma dėl sintaksinio dviprasmiškumo: Rolando Mikulsko nuomone, mūsų aptariama konstrukcija *Onutės žalios akys* negalinti būti įvertinta kaip sintaksiškai dviprasmiška, nes ji turinti ryškia, tik šiai konstrukcijai būdingą reikšmę; sintaksinis dviprasmiškumas implikuoja ir semantinį dviprasmiškumą, kurio čia kaip tik nepastebime.

Kognityvinėje lingvistikoje, iš kurios pozicijų Mikulskas kritikuoja mūsų analizę (panašiai kaip ir konstrukcijų gramatikoje, kurią galima laikyti kognityvinės